

Л. В. Шірінян

ЗАКОНОМІРНОСТІ ВІТЧИЗНЯНОГО РИНКУ “NON-LIFE” СТРАХУВАННЯ

Розглянуто діяльність “non-life” страховиків на різних рівнях — страхового ринку та фінансового. Встановлено кореляції між показниками ринку “non-life” страхування України на основі перевірки гіпотез щодо премій, кількості страховиків, конкуренції, податків та валового внутрішнього продукту.

Activities of “non-life” insurers on the different levels — at the level of insurance market and at financial one — are analyzed. Correlations between the indexes of “non-life” insurance market of Ukraine on the basis of verification of hypotheses related to premiums, number of insurers, competition, taxes and gross domestic product are determined.

Ключові слова: “non-life” страховики, ринок, кореляція, гіпотеза, кількість страховиків, концентрація, індекс Герфіндаля — Гіршмана, премії, податки.

Сьогодні точиться багато дискусій стосовно підвищення ефективності функціонування страхового ринку шляхом зменшення на ньому кількості страхових компаній. Це зумовлено тим, що страховики вважаються інституційними інвесторами і забезпечують перерозподільні відносини на фінансовому ринку. У 2012 р. фактично 92 % валових страхових премій ринку страхування іншого, ніж страхування життя (“non-life”), акумулювали 100 страховиків (що становить 26 % усіх “non-life” страховиків). Аналогічною є ситуація на ринку страхування життя: 96 % премій зібрали 20 страховиків (30 % усіх “life” страховиків) [1]. Такі дані свідчать про наявність розподілу страховиків за розмірами зібраних премій. Отже, виникають питання щодо оптимальності такого розподілу та кількості страховиків на ринку [2].

У наукових працях вітчизняних фахівців розглянуто різні проблемні питання конкурентоспроможності страхового ринку України [3—6]. У наших попередніх працях визначено закономірності вітчизняного страхового ринку в розрізі основних показників [7; 8]. Проте наразі відсутні детальні науково обґрунтовані дослідження щодо вітчизняного ринку “non-life” страхування, які показали б специфіку діяльності таких страховиків України залежно від їх кількості, конкуренції на ринку та обсягів премій, що збираються.

Метою статті є встановлення кореляційних співвідношень кількості “non-life” страховиків, що діють на страховому ринку України, показників їх концентрації на ринку та індексу Герфіндаля — Гіршмана в розрізі “non-life” страхування на основі перевірки гіпотез стосовно закономірностей поведінки зазначених показників.

Інформаційними джерелами для розрахунків слугували офіційні дані вітчизняного регулятора — Національної комісії, що здійснює державне

© Шірінян Л. В., 2013

регулювання у сфері ринків фінансових послуг (Напкомфінпослуг), офіційні звітні дані вітчизняних страховиків за останнє десятиліття, що опубліковані у засобах масової інформації, та дані Національного банку України (НБУ).

Моделльні параметри дослідження

По-перше, врахуємо той факт, що страховий ринок є частиною фінансового ринку. З цих позицій можна говорити про різні рівні економічних відносин, де діє страховий захист: внутрішній рівень — безпосередньо страховий ринок та зовнішній рівень відносно страхового ринку — фінансовий ринок. Зрозуміло, що фінансовий ринок впливає на страховий і навпаки. Водночас страховий ринок можна вважати самостійним і розглядати його окремо. Саме тому наш наступний аналіз можна поділити на дві частини:

- 1) встановлення закономірностей на рівні страхового ринку;
- 2) встановлення закономірностей на рівні фінансового ринку.

Зрозуміло, що існує взаємний вплив фінансового ринку на страховий і навпаки. Водночас страховий ринок можна вважати самостійним і розглядати його окремо.

Параметри дослідження внутрішнього рівня (страхового ринку). Аналіз монопольного становища “non-life” страховиків на ринку проведемо з допомогою коефіцієнта концентрації (CR), який визначимо для перших трьох найбільш потужних “non-life” страховиків ринку (CR_3):

$$CR_3 = K_1 + K_2 + K_3, \quad (1)$$

де K_i — ринкова частка i -го “non-life” страховика (у відсотках).

Антимонопольне законодавство України визначає монопольним стан на ринку, коли: частка одного страховика перевищує 35 % — $CR_1 \geq 35$ %; частка трьох страховиків перевищує 50 % — $CR_3 \geq 50$ %; частка чотирьох страховиків перевищує 70 % — $CR_4 \geq 70$ % [9]. Причому законодавство не дає точної відповіді, за яким критерієм необхідно визначати коефіцієнт концентрації: за валовими преміями страховиків, за їхніми активами, за доходом або чистими преміями компаній. У подальшому використовуватимемо коефіцієнт концентрації CR_3 за валовими преміями.

У середньому значення CR_3 на ринку “non-life” страхування України останніми роками становить близько 14 %: у 2005 р. — 12,5 %, у 2008 р. — 10,5, у 2011 р. — 15,1 % (таблиця). Усереднена оцінка CR_3 для “non-life” страхування для 100 країн з перехідною економікою виявляє середнє значення концентрації $CR_3 = 49,3$ % за валовими преміями, що значно перевищує вітчизняні показники й засвідчує, що з позицій конкуренції ринок “non-life” страхування в Україні має задовільні значення концентрації [10].

Другим найбільш інформативним показником є індекс Герфіндаля — Гіршмана (HHI), який показує рівень конкуренції на ринку і в нашому випадку визначається за формулою:

$$HHI = \sum_{i=1}^N K_i^2, \quad (2)$$

де N — кількість “non-life” страховиків на ринку.

Таблиця. Динаміка основних показників ринку “non-life” страхування за останнє десятиліття

Загальні показники			Внутрішній рівень — ринок “non-life” страхування			Зовнішній рівень — фінансовий ринок			
						Податкові надходження “non-life” страховиків		Чисті премії та ємність ринку “non-life” страхування	
Рік	N	ВВП, млрд грн	CR ₃ , %	HHI _{вп}	HHI _д	ПП, млн грн	ПВ, %	ЧП, млрд грн	η _{чп} , %
2001	309	201,9	н/д	н/д	н/д	51,2	2,04	2,507	1,24
2002	316	225,8	18,2	236,1	н/д	60,9	1,66	3,622	1,60
2003	327	267,3	23,3	282,1	н/д	112,4	1,65	6,822	2,55
2004	342	345,1	22,6	315,9	286,1	226,2	2,39	9,477	2,73
2005	348	441,5	12,5	167,6	н/д	196,7	2,75	7,162	1,62
2006	356	544,2	11,9	162,7	н/д	224,3	2,70	8,319	1,53
2007	381	720,7	12,6	169,1	212,9	344,7	2,98	11,570	1,61
2008	396	948,1	10,5	160,5	208,8	576,4	3,87	14,887	1,57
2009	378	914,7	11,2	174,7	204,6	439,7	3,72	11,831	1,30
2010	389	1 094,6	13,6	н/д	243,1	483,6	3,89	12,421	1,13
2011	378	1314,1	13,7	н/д	н/д	639,4	3,84	16,623	1,26
2012	355	1410,4	11,5	н/д	н/д	712,6	3,62	19,698	1,40

Джерело: розраховано за офіційними звітними даними “non-life” страховиків, Національного банку України (<http://www.bank.gov.ua>) та Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг (<http://www.dfp.gov.ua>).

Рівень конкуренції на ринку є високим, якщо виконується умова $HHI \leq 1000$; конкуренція є слабкою для випадку $1000 \leq HHI \leq 2000$; конкуренція є нерозвиненою і монополізація — помірною, якщо $2000 \leq HHI \leq 5000$; конкуренція на ринку страхових послуг відсутня, якщо $5000 \leq HHI \leq 10000$ [11]. Згідно з теорією для рівномірного розподілу, коли страховики мають однакову частку на ринку, HHI може бути розрахований за формулою $HHI = 10000/N$.

У зв'язку з браком даних у наведеному дослідженні HHI визначався двома способами: за валовими преміями — $HHI_{вп}$, за доходами (виручкою) від реалізації продукції (товарів, послуг) — $HHI_{д}$. У першому випадку ми скористалися переважно даними Нацкомфінпослуг України щодо валових премій окремих страховиків і відповідного індексу Герфіндаля — Гіршмана. У другому випадку нами було використано офіційні дані всіх вітчизняних “non-life” страховиків щодо отриманих доходів: рядок 010 (дохід від реалізації продукції) графі 3 форми № 2 “Звіт про фінансові результати”. Заслуговує на увагу той факт, що, як і у випадку коефіцієнта концентрації CR , залишається невирішеним питання уніфікації методики визначення індексу

Герфіндаля — Гіршмана: за валовими чи за чистими преміями страховиків, за їхніми активами чи доходами.

Дослідження *ННІ* для ринку “non-life” страхування в Україні показує, що в середньому за останнє десятиліття він зменшується, з чого випливає, що конкуренція на вітчизняному ринку “non-life” страхування зростає (див. таблицю).

Параметри дослідження зовнішнього рівня (фінансового ринку). Одним із показників, що виявляє вплив ринку “non-life” страхування на фінансовий ринок в цілому, є обсяг чистих премій (ЧП) всіх “non-life” страховиків. Важливість показника ЧП пов’язана ще й з тим, що згідно з вітчизняним податковим законодавством 3-відсотковий податок до бюджету країни сплачується не від валових, а чистих премій [12]. За такої системи кошти завжди надходять до бюджету (що може бути порушено у випадку оподаткування прибутків страховиків). Частина премій, яка передається у перестраховання і не оподатковується у страховика, обкладається податком у перестраховика. Наразі оподаткування вітчизняних страховиків поєднує дві складові: оподаткування страхових премій та оподаткування прибутку від нестрахової діяльності.

Інформацією про прибутки “non-life” страховиків від нестрахової діяльності нам скористатися не вдалося, оскільки вона не оприлюднена. Тому ми розраховали сплачений податок на прибуток (ПП) страховиків шляхом додавання значень рядка 140 (сплачених податків на прибуток) графі 4 форми № 3 “Звіт про рух грошових коштів” всіх “non-life” страховиків України. Одержаний таким чином показник ПП включає сплачені податки як від основної (страхової), так і неосновної (фінансової, інвестиційної, іншої операційної) діяльності (див. таблицю). Аналіз динаміки розрахованого показника ПП свідчить про поступове зростання і коливання його значень.

Для податкових органів інтегральним показником діяльності платників податку є коефіцієнт податкової віддачі (ПВ, у відсотках) з податку на прибуток. У нашому дослідженні він визначається як відношення суми сплаченого податку на прибуток до суми чистих премій “non-life” страховиків:

$$ПВ = \frac{ПП}{ЧП} \cdot 100 \%. \quad (3)$$

Коефіцієнт ПВ дає можливість зробити висновок про рівень сплати податку страховиком та ймовірність застосування ним схем мінімізації податкових зобов’язань. Задовільні значення ПВ для “non-life” страховиків повинні бути більшими за 3 %. Аналіз динаміки ПВ показує випадки ухиляння вітчизняних “non-life” страховиків від сплати податків до 2008 р. (див. таблицю).

Вплив ринку “non-life” страхування на економіку країни можна дослідити з допомогою іншого показника — ємності ринку (η). Ємність ринку “non-life”

страхування (у відсотках) визначатимемо як частину обсягів чистих премій (ЧП) “non-life” страхування у загальному ВВП країни:

$$\eta_{\text{чп}} = \frac{\text{ЧП}}{\text{ВВП}} \cdot 100 \%. \quad (4)$$

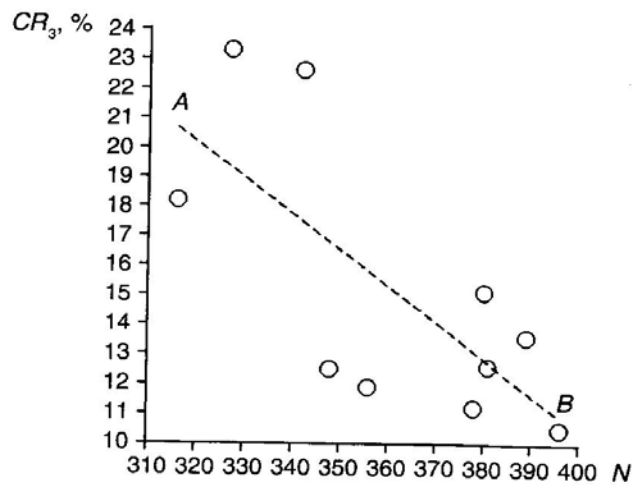
Розрахунок згідно з офіційними даними для всього (“life” і “non-life”) страхового ринку дає значення ємності за останні п’ять років на рівні 2,3 %. Ємність ринку “non-life” страхування є меншою за це значення і має тенденцію до зменшення (див. таблицю), що фактично свідчить про зменшення впливу страхової галузі та зростання впливу інших галузей економіки на формування ВВП.

Динаміка показників. Розрахуємо наведені показники, поділяючи їх на такі, що характеризують внутрішній рівень — страховий ринок, і такі, що визначають стан зовнішнього, тобто фінансового ринку (див. таблицю). З цих позицій показник ємності $\eta_{\text{чп}}$ визначає важливість страхових послуг (ринку “non-life” страхування) в економіці країни, тому його можна віднести до зовнішнього рівня. Аналогічно до зовнішнього рівня відносимо ПП, ПВ. Коефіцієнт концентрації CR_3 і HHI характеризують стан страхового ринку і тому належать до внутрішнього рівня. Далі ми використаємо отримані розрахункові результати таблиці для кореляційно-регресійного аналізу.

Закономірності ринку “non-life” страхування

Закономірності ринку “non-life” страхування на внутрішньому рівні. Дослідимо взаємозв’язок ступеня монополізації страхового ринку і фактичної кількості гравців на ньому. Для цього сформулюємо першу гіпотезу: чим більшою є кількість “non-life” страховиків на ринку, тим меншим є коефіцієнт концентрації CR_3 , тобто тим меншу частку займають на ринку найбільші “non-life” страховики. Проведений регресійний аналіз для CR_3 підтвердив цю гіпотезу (рис. 1), а отримане рівняння лінійної регресії AB для фактичної залежності CR_3 від фактичної кількості “non-life” страховиків на ринку має такий вигляд: $CR_3 = -0,124 \cdot N + 59,22 \%$. Тут CR_3 вимірюється у відсотках, а кількість “non-life” страховиків N набуває цілих значень в інтервалі від 300 до 400 (див. таблицю). Отже, можна зробити перший висновок: зростання кількості страховиків на ринку “non-life” страхування зменшує різницю між найбільшими і найменшими страховиками і спрямовує ринок до більш рівномірного розподілу страховиків за отриманими преміями і страховою діяльністю.

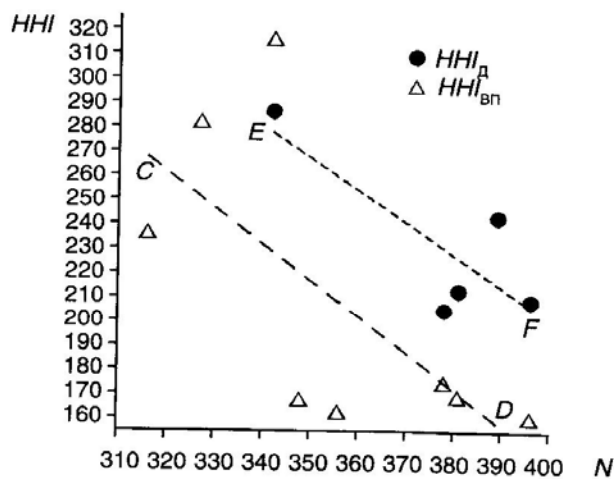
Сформулюємо другу гіпотезу стосовно індексу Герфіндаля — Гіршмана і кількості гравців на ринку “non-life” страхування: чим більшою є кількість “non-life” страховиків на ринку, тим нижче значення індексу Герфіндаля — Гіршмана, а отже ринок “non-life” страхування є менш монополізованим. Перевірка на основі фактичних даних ринку “non-life” страхування (див. таблицю) підтверджує таку гіпотезу і показує, що на індекс Герфіндаля — Гіршмана

Джерело: побудовано автором.

Рис. 1. Взаємозв'язок фактичної концентрації перших трьох "non-life" страховиків (CR_3) і фактичної кількості "non-life" страховиків (N) на ринку в різні роки

суттєво впливає кількість страховиків. Такий висновок є справедливим як для HNI_D , так і для $HNI_{ВП}$. Лінійні регресії для залежності HNI від N є спадними: $HNI_{ВП} = -1,49 \cdot N + 738,62$ — для CD , $HNI_D = -1,32 \cdot N + 728,62$ — для EF (рис. 2). Значення N визначено на інтервалі від 300 до 400.

Джерело: побудовано автором.

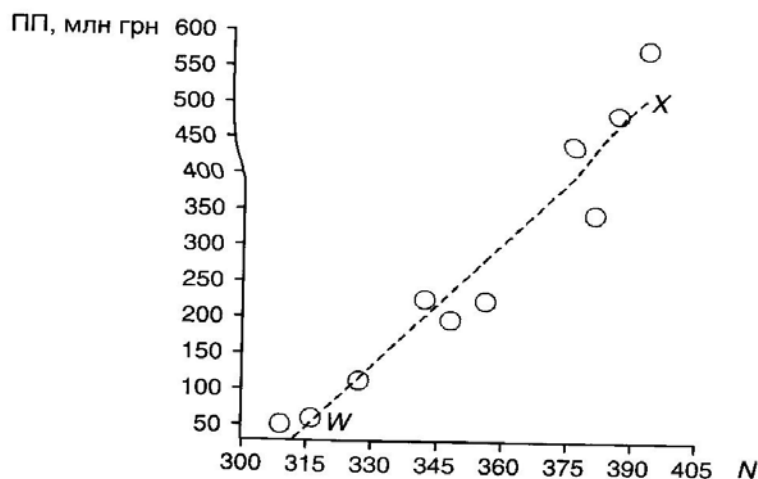
Рис. 2. Кореляційний зв'язок фактичного індексу Герфіндаля — Гіршмана і фактичної кількості "non-life" страховиків, що діяли на страховому ринку України за останнє десятиліття

Враховуючи зміст індексу Герфіндаля — Гіршмана і отримані результати щодо залежності його реальних значень від кількості "non-life" страховиків, можна дійти висновку, що для вітчизняного страхового ринку пряме

зменшення кількості “non-life” страховиків без зміни ринкових умов у страховій галузі призведе до погіршення конкуренції на страховому ринку України і збільшення рівня монополізації.

Ми розглянули також окремо взаємозв'язок коефіцієнта концентрації CR_3 і значення індексу Герфіндала — Гіршмана у кожному році. Наявні фактичні дані (див. таблицю) дають рівняння регресії для висхідної залежності CR_3 від HNI : $CR_3 = 0,083 \cdot HNI_{ВП} - 1,97 \%$; $CR_3 = 0,137 \cdot HNI_{Д} - 17,66 \%$. Це є свідченням того, що чим більшим є фактичне значення індексу Герфіндала — Гіршмана (чим нижчою є конкуренція на ринку “non-life” страхування), тим більшою є фактична концентрація CR_3 (отже, вище фактичний ступінь монополізації й нерівномірного розподілу ринку). Такий результат узгоджується із загальним економічним змістом показників CR_3 і HNI .

Закономірності ринку “non-life” страхування на зовнішньому рівні. З метою дослідження впливу кількості “non-life” страховиків на розвиток фінансового ринку розглянемо кореляції між розмірами податків ринку “non-life” страхування і кількістю “non-life” страховиків на ринку. Фактичні дані (див. таблицю) дають змогу побудувати лінійну регресію (рис. 3). Наприклад, лінія регресії WX для показника сплачених податків з прибутку ПП може бути записана функціональною залежністю: $ПП = 5,69 \cdot N - 1744,63$ для значень N в інтервалі від 300 до 400. Отже, аналіз виявляє позитивний результат щодо кількості “non-life” страховиків на ринку: чим більшим є N , тим вищими є значення показника ПП, а значить більше наповнюється бюджет країни.

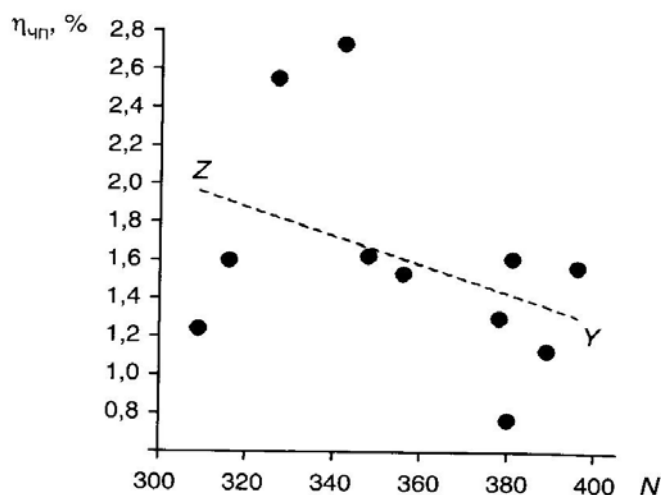

Джерело: побудовано автором.

Рис. 3. Кореляція між фактичною кількістю “non-life” страховиків і фактичним обсягом сплачених податків

Перевіримо рівень впливу кількості “non-life” страховиків N на показник ємності $\eta_{ЧП}$ (%). Аналіз виявляє негативний ефект такої кореляції: чим меншою є фактична кількість “non-life” страховиків N , тим вище фактичний

показник ємності $\eta_{\text{чп}}$ — кореляційна залежність ZY на рис. 4 має вигляд: $\eta_{\text{чп}} = -0,0075 \cdot N + 4,279 \%$ для N від 310 до 410. Такий результат показує, що зростання кількості страховиків на практиці супроводжується зменшенням впливу страхової галузі на формування ВВП. Це пояснюється тим, що страхування в переважній більшості випадків охоплює потужних суб'єктів різних галузей економіки України, тому зростання кількості страховиків фактично було зумовлено зростанням обсягів інших видів діяльності. Поряд із цим інші галузі економіки розвиваються швидше за страховий ринок, тому їх частка у ВВП значно зростає, не дивлячись на те, що основні абсолютні показники страхового ринку мають позитивну динаміку. Найбільше значення ємності $\eta_{\text{чп}}$ для вітчизняного ринку “non-life” страхування було досягнуто у 2004 р.

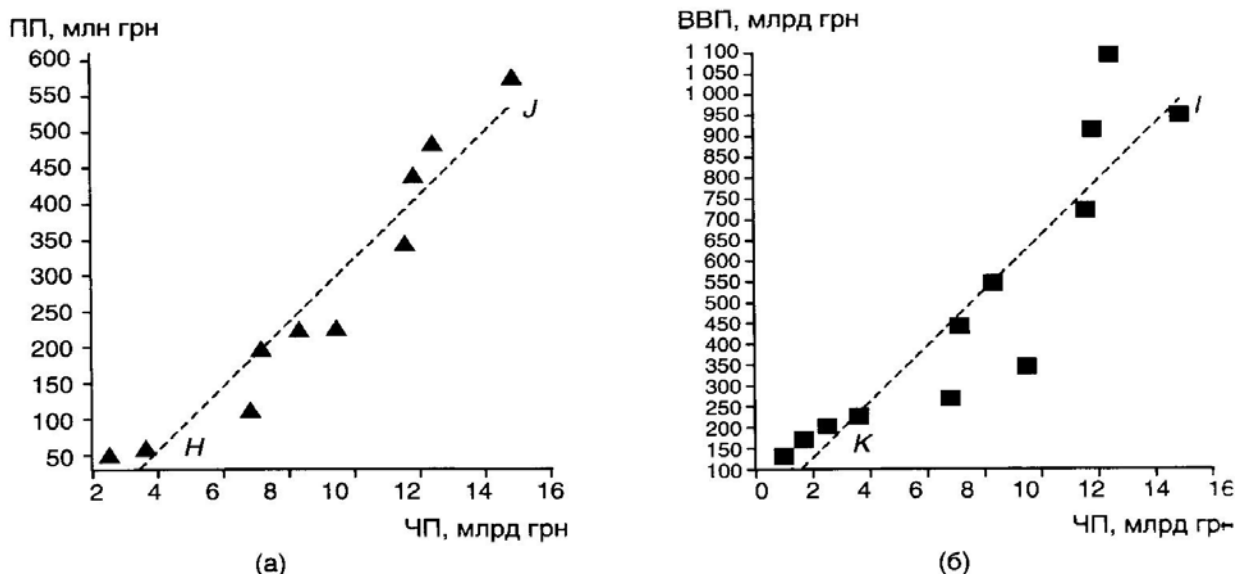

Джерело: побудовано автором.

Рис. 4. Взаємозв'язок фактичної ємності $\eta_{\text{чп}}$ і загальної кількості N “non-life” страховиків за останнє десятиліття

Дослідження виявляє, що зростання обсягів сплачених страхових внесків зумовлює збільшення податків ПП і абсолютного значення ВВП за відповідними залежностями: $\text{ПП} = 43,61 \cdot \text{ЧП} - 151,14$ млн грн — для лінії регресії HJ (рис. 5а), $\text{ВВП} = 72,948 \cdot \text{ЧП} - 41,44$ млрд грн — для лінії регресії KI (рис. 5б). Такий результат відповідає нормальній ситуації та одержаний для значень показника чистих премій ЧП від 2 до 20 млрд грн.

З метою дослідження впливу конкуренції на ємність ринку “non-life” страхування ми перевіряли наявність кореляцій між показником ємності $\eta_{\text{чп}}$ (у відсотках) та індексом Герфіндаля — Гіршмана. За даними таблиці отримано результат, що показує прямий причинно-наслідковий зв'язок між фактичними показниками у вигляді висхідної залежності: $\eta_{\text{чп}} = 0,0077 \cdot \text{HHI}_{\text{вп}} + 0,2 \%$ — для лінії FT , $\eta_{\text{чп}} = 0,014 \cdot \text{HHI}_{\text{д}} - 1,53 \%$ — для лінії GS (рис. 6а). Тут індекс HHI набуває фактичних значень в інтервалі від 150 до 330. Аналогічні міркування щодо показника

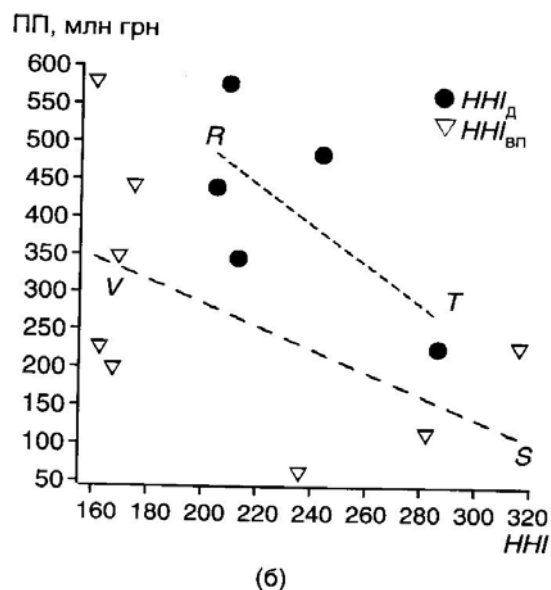
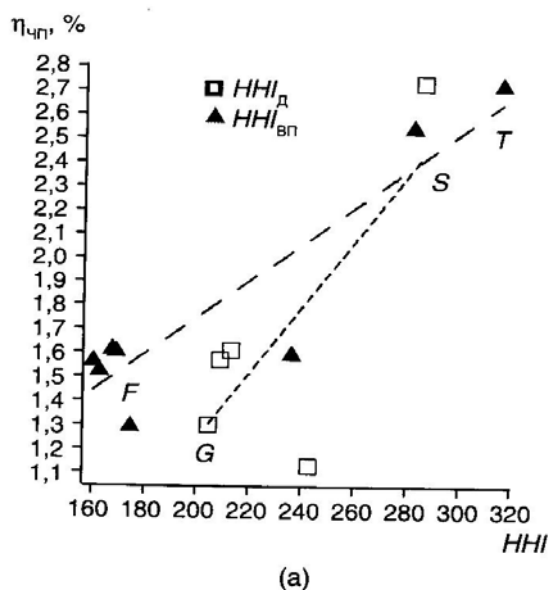
Джерело: побудовано автором.

Рис. 5. Кореляційні зв'язки між фактичним обсягом чистих страхових премій ЧП, фактично сплаченими податками ПП “non-life” страховиків і реальним ВВП України

ПП (млн грн) та індексу HHI дають кореляцію у вигляді спадної залежності (рис. 6б): $ПП = -1,53 \cdot HHI_{\text{вп}} + 590,74$ млн грн — для лінії VS , $ПП = -2,67 \cdot HHI_{\text{д}} + 1030,68$ млн грн — для лінії RT .

Порівняння останніх результатів дає змогу зробити такий висновок. З одного боку, зростання конкуренції (зменшення HHI) позитивно впливає на обсяги податків та зумовлює зростання надходжень до бюджету (див. рис. 6б). з другого — зменшується частка страхування у ВВП країни (див. рис. 6а). Саме тому з позицій фінансового регулювання страхової галузі потрібним стає вибір критерію важливості для конкуренції: наповнення бюджету (зростання ПП, ВВП) чи вплив на ВВП (збільшення частки страхування). На нашу думку, критерії наповнення бюджету та зростання ВВП повинні бути пріоритетними, що зумовлено необхідністю виконання державою своїх основних функцій щодо підвищення рівня добробуту громадян, державного регулювання страхової галузі та необхідністю поліпшення результатів діяльності у сфері матеріального й нематеріального виробництва шляхом збільшення обсягів товарів та послуг. Водночас динаміка зменшення частки страхування у ВВП показує, що потенціал страхової галузі для розвитку “non-life” страхування використаний недостатньо. Така ситуація потребує змін із позицій державного фінансового регулювання.

За результатами проведеного регресійного аналізу виявлено закономірності вітчизняного ринку “non-life” страхування: чим більше страховиків на ринку, тим нижчим є фактичні значення індексу Герфіндаля — Гіршмана, меншою

Джерело: побудовано автором.

Рис. 6. Кореляція між фактичною ємністю $\eta_{\text{ЧП}}$ вітчизняного ринку “non-life” страхування, сплаченими податками ПП і фактичним індексом Герфіндала — Гіршмана HHI : (а) — висхідна залежність, (б) — спадна залежність

є ступінь монополізації й вищим є рівень конкуренції. Зростання кількості “non-life” страховиків спрямовує ринок до більш рівномірного розподілу за преміями, збільшує обсяги податкових надходжень до бюджету країни та значення ВВП. Фактичне зростання конкуренції на ринку “non-life” страхування і кількості “non-life” страховиків зменшує частку страхування у ВВП.

Отримані результати дають підстави відмовитися від прямого зменшення кількості страховиків на ринку “non-life” страхування: якщо це здійснювати у рамках заходів державного регулювання, наслідки можуть виявитися негативними. Особливо це важливо в тих випадках, коли зменшення кількості “non-life” страховиків не буде пов’язано зі збільшенням охоплення ринку страховиками, що залишилися.

Подальші дослідження потрібно спрямувати на аналіз ринку “life” страхування.

Список використаних джерел

1. Офіційний веб-сайт Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.dfr.gov.ua>.
2. Шірінян Л. В. Вплив розмірів страхових компаній України на ефективність їх діяльності і розподіл на ринку страхових послуг / Л. В. Шірінян // Економіка і прогнозування. — 2011. — № 4. — С. 97—105.
3. Бігдаш В. Д. Напрямки розвитку конкурентоспроможності вітчизняних страхових компаній / В. Д. Бігдаш // Вісник Національного університету водного господарства та природокористування. — 2009. — Вип. № 3 (47). — С. 33—41.

4. Гаманкова О. О. Ринок страхових послуг України: теорія, методологія, практика / О. О. Гаманкова. — К. : Вид-во Київського нац. екон. ун-ту, 2009. — 283 с.
5. Єрмошенко А. М. Технологія аналізу конкурентної боротьби на страховому ринку / А. М. Єрмошенко, Л. В. Єрмоленко // Вісник Української академії банківської справи. — 2006. — № 2 (21). — С. 48—55.
6. Шумелда Я. Особливості конкуренції на страховому ринку України / Я. Шумелда // Страхова справа. — 2007. — № 2. — С. 4—13.
7. Шірінян Л. В. Вплив кількості страховиків на ефективність страхової галузі України / Л. В. Шірінян // Актуальні проблеми економіки. — 2011. — № 12 (126). — С. 303—311.
8. Шірінян Л. В. Оцінка впливу конкуренції на макроекономічні показники страхової галузі України / Л. В. Шірінян // Формування ринкових відносин в Україні. — 2011. — № 12. — С. 153—159.
9. Про захист економічної конкуренції : закон України від 11.01.2001 № 2210-III [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2210-14>.
10. Thorburn C. Insurers: Too Many, Too Few, or “Just Right”? Initial Observations on a Cross-Country Dataset of Concentration and Competition Measures / C. Thorburn // Policy Research Working Paper 4578. — World Bank. — 2008. — 23 p.
11. Шірінян Л. В. Комплексна оцінка конкурентного середовища на ринку страхових послуг України / Л. В. Шірінян // Фінанси України. — 2011. — № 7. — С. 73—84.
12. Про внесення змін до Податкового кодексу України щодо врегулювання окремих питань оподаткування : закон України від 02.10.2012 № 5412-VI [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/5412-17>.